

MAREK GÓRKA

Politechnika Koszalińska, Wydział Humanistyczny

ORCID: 0000-0002-6964-1581

marek_gorka@wp.pl

Cyberbezpieczeństwo i perspektywy bezpieczeństwa regionalnego na przykładzie państw Kaukazu Południowego

Cybersecurity and Regional Security Perspectives – the Case of the South Caucasus Countries

Słowa kluczowe:

cyberpower, cyber-
bezpieczeństwo, Kaukaz
Południowy, strategia
cyberbezpieczeństwa,
transformacja cyfrowa,
technologie informacyjne
i komunikacyjne, ICT

Keywords:

cyberpower, cybersecurity,
South Caucasus,
cybersecurity strategy,
digital transformation,
information and
communication
technologies, ICT

Cyberbezpieczeństwo i perspektywy bezpieczeństwa regionalnego na przykładzie państw Kaukazu Południowego

Artykuł skupia się przede wszystkim na polityce cyberbezpieczeństwa trzech państw Kaukazu Południowego: Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji, wskazując na kluczowe wyzwania, jak budowa warunkującej rozwój państwa odpornej i innowacyjnej przestrzeni cybernetycznej. Wszystkie te państwa łączy dostrzeganie potrzeby transformacji cyfrowej oraz działań na rzecz innowacyjnej przestrzeni politycznej, gospodarczej i społecznej w oparciu o nowe technologie. W kontekście międzynarodowym artykuł podkreśla znaczenie *cyberpower* jako kluczowego elementu zdolności państwa do obrony przed zagrożeniami cybernetycznymi, co może się przyczynić do poprawy jego pozycji na arenie międzynarodowej. W obliczu zmian geopolitycznych rozwój potencjału cybernetycznego staje się dla tych państw priorytetem, zwłaszcza w obszarach bezpieczeństwa i współpracy międzynarodowej.

Cybersecurity and Regional Security Perspectives – the Case of the South Caucasus Countries

The paper primarily focuses on the cybersecurity policies of the three South Caucasus states: Armenia, Azerbaijan, and Georgia, highlighting key challenges such as building a resilient and innovative cyber space as a condition for state development. A common denominator for these countries is the recognition of the need for digital transformation and efforts toward an innovative political, economic, and social space based on the application of new technologies. In the international context, the paper emphasises the importance of cyberpower as a key element of a state's capacity to defend against cyber threats, which can contribute to enhancing its position on the global stage. In the face of geopolitical changes, the development of cyber potential becomes a priority for these states concerning their security and international cooperation.

Wprowadzenie

Region Kaukazu Południowego jest obszarem sprzecznych i często ścierających się interesów Rosji, Turcji i Unii Europejskiej, do której aspiruje Armenia. Azerbejdżan podchodził do relacji ze Wspólnotą bardziej pragmatycznie i choć w mniejszym stopniu, również uczestniczył w Partnerstwie Wschodnim. Współpraca w tym formacie jest wzajemnie korzystna, Azerbejdżan odgrywa bowiem ważną rolę w dywersyfikacji źródeł energii, zaspokajając obecnie ok. 5 proc. unijnego zapotrzebowania na gaz¹. Ponadto UE jest największym inwestorem w azerbejdżańskim sektorze ropy naftowej, dzięki czemu w regionie realizowane są projekty towarzyszące w obszarze transportu, logistyki i infrastruktury². Położona obok Gruzja zмага się natomiast z wewnętrznymi protestami i stopniowo skłania się ku Rosji, co w dłuższej perspektywie może oznaczać wzmocnienie wpływów Moskwy w regionie. Ilustracją mozaiki interesów tych aktorów jest trwający od ponad trzydziestu lat konflikt o Górski Karabach. Dla Kremla stał się on instrumentem nacisku zmuszającym Armenię do sojuszu z Rosją, której obecność na Kaukazie wydawała się jedyną możliwą gwarancją bezpieczeństwa. Jednocześnie działania zbrojne w czasie wojny z lat 1991–1994, starć granicznych w 2016 r. oraz wojny armeńsko-azerbejdżańskiej w 2020 były elementem nacisku na Azerbejdżan, składającym go do poszukiwania wsparcia w Turcji, co jest istotnym czynnikiem kształtowania układu sił w regionie³.

W wyniku wojny z 2020 r. na Kaukazie Południowym doszło do zmian nie tylko w zakresie terytorialnym, ale przede wszystkim w politycznym i strategicznym. Wzajemnie powiązane, a niekiedy sprzeczne interesy państw regionu są impulsem do dynamicznych przemian zarówno w ich polityce wewnętrznej, jak i w otoczeniu międzynarodowym. Należą do nich

- 1 Trzy sąsiadujące ze sobą kraje Partnerstwa Wschodniego na Zakaukaziu, „Parlament Europejski” [online, dostęp: 19 IV 2025]: <<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/172/three-eastern-partnership-neighbours-in-the-south-caucasus>>.
- 2 Azerbejdżan, „Rada Europejska. Rada Unii Europejskiej” [online, dostęp: 19 IV 2025]: <<https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/azerbaijan/>>.
- 3 M. Ghahriyan, V. Torosyan, A. Harutyunyan, *Azerbaijan's Power Plays: Analyzing Baku's Policy towards Armenia and Nagorno-Karabakh after 2020*, „Small Wars & Insurgencies” 2024, vol. 35, No. 5, s. 748–749.

szeroko zakrojone inwestycje infrastrukturalne; budowane i planowane są drogi oraz linie kolejowe, które na trwałe zmieniają transportową mapę regionu na osiach północ-południe i wschód-zachód⁴. Zważywszy na geopolityczne i gospodarcze znaczenie regionu, są to przedsięwzięcia o charakterze przełomowym. Nie bez znaczenia jawią się także trendy technologiczne i cyfrowe, które towarzyszą określonym zmianom politycznym i gospodarczym, a często też wspierają je lub inicjują. Wraz z rozwojem infrastruktury telekomunikacyjnej, w tym sieci światłowodowych i 5G, a także szerokim zastosowaniem cyfryzacji w usługach publicznych oraz rosnącym znaczeniem sztucznej inteligencji, cyfryzacja staje się nową siłą napędową globalnego wzrostu gospodarczego⁵.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu na temat transformacji państw będących wcześniej pod wpływem Związku Radzieckiego lub jego częścią skupiano się zazwyczaj na aspektach politycznych, gospodarczych, narodowych i tożsamościowych⁶. Coraz większą rolę zaczęła tymczasem odgrywać technologia, stając się istotnym elementem debaty publicznej. Modernizacja wielu obszarów funkcjonowania państwa była konsekwencją nie tylko zmian politycznych, ale także coraz większej dominacji nowych technologii w przestrzeni publicznej.

To właśnie kwestia technologii stanowi dodatkową motywację do przeprowadzenia badań dotyczących cyberpower państw Kaukazu Południowego. Jest ona bowiem niejako czwartym wymiarem czy obszarem zachodzących przemian, który jak dotąd nie został dostatecznie przeanalizowany. Dostosowanie technologii do zachodnich norm i standardów następowało równolegle do zmian w pozostałych obszarach przestrzeni publicznej. Wraz z postępującą cyfryzacją coraz większego znaczenia zaczęła nabierać kwestia cyberbezpieczeństwa oraz przygotowania struktur państwa do wykorzystywania możliwości, jakie daje cyberprzestrzeń.

4 C. Çakmak, M. Cüneyt Özşahin, *Explaining Russia's Inertia in the Azerbaijan-Armenia Dispute: Reward and Punishment in an Asymmetric Alliance*, „Europe-Asia Studies” 2023, vol. 75, No. 6, s. 972–981.

5 J. Su, J. Liu, S. Wang, *A Study on the Action Mechanism of Digital Transformation on the Output Quality of Technological Innovation*, „Total Quality Management & Business Excellence” 2024, vol. 35, No. 3–4, s. 322.

6 T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics” 2001, vol. 21, No. 3, s. 168–177.

Zagadnienie budowy cyberpotencjału jako czynnika istotnie wzmacniającego pozycję i znaczenie państwa można rozpatrywać w kontekście starań podejmowanych przez decydentów politycznych w wymiarach symbolicznym i narracyjnym. Działania te mają na celu budowanie wizerunku państwa na arenie międzynarodowej jako podmiotu silnego wobec swoich adwersarzy. Okazuje się zatem, że rozwój *cyberpower* może mieć odniesienie do określonego zbioru wartości i celów strategicznych państwa. W tym ujęciu, zgodnie z teorią konstruktywizmu⁷, wzmacnianie potencjału cyfrowego może być odczytane jako element budowy prestiżu podmiotu politycznego w przestrzeni publicznej. Warto jednak zauważyć, że jest to także wzmacnianie siły państwa w celu odparcia możliwych zagrożeń. W takim ujęciu zgodnie z teorią realizmu⁸ *cyberpower* można odczytywać jako narzędzie obrony lub dominacji. Celem jest tu więc zapewnienie bezpieczeństwa narodowego oraz budowanie lub utrzymanie przewagi nad innymi aktorami stosunków międzynarodowych.

Głównym celem pracy była charakterystyka dokonań państw Kaukazu Południowego w obszarze budowy potencjału cyfrowego w oparciu o analizę ich polityk cyberbezpieczeństwa w kontekście własnych strategii. Drugi, równie ważny, to identyfikacja i porównanie różnic przejawiających się między nimi w podejściu do cyberbezpieczeństwa. Wykorzystano do tego takie metody badawcze jak analiza dokumentów strategicznych, analiza porównawcza i badania literaturowe. Zastosowanie pierwszej z nich pozwoliło wyodrębnić priorytety związane z zagrożeniami w sferze *cyber* i zrozumieć, w jaki sposób badane państwa reagują na zmieniające się wyzwania oraz jak definiują cele swojej polityki cyberbezpieczeństwa. Druga umożliwiła wskazanie podobieństw i różnic w rezultatach procesu cyfryzacji. Dzięki temu możliwe było wskazanie czynników determinujących możliwości i siłę państw w budowie potencjału cyfrowego. Przegląd literatury pomógł zaś w usystematyzowaniu stanu badań i przybliżeniu kontekstu teoretycznego, który pozwala zrozumieć wzorce rozwoju cyfrowego

7 A. P. M. Silva [i in.], *The Game of Shapes: An Active Learning Template to Teach Constructivism in International Relations*, „Journal of Political Science Education” 2023, vol. 19, No. 4, s. 697.

8 L. Cladi, *Persevering with Bandwagoning, Not Hedging: Why European Security Cooperation Still Conforms to Realism*, „Defence Studies” 2022, vol. 22, No. 4, s. 625–626.

w regionie. Powyższe metody posłużyły również do scharakteryzowania kontekstu polityczno-ekonomicznego oraz dokonania oceny skuteczności wdrożonych strategii w obszarze cyberbezpieczeństwa.

Na gruncie polskim większość prac dotyczących państw Kaukazu Południowego koncentruje się na jego złożonej naturze politycznej, narodowościowej i kulturowej, a przykładami mogą być tu teksty m.in. Przemysława Adamczewskiego, Bartłomieja Krzyszтана, Krystyny Gomółki oraz Izabeli Borucińskiej-Dereszkiewicz⁹. Gros opracowań poruszających kwestię polityki prowadzonej przez te państwa nie lokuje jednak cyberbezpieczeństwa w centrum rozważań. Zagadnienia polityki bezpieczeństwa, choć traktowane są jako ważny element towarzyszący narracji, występują w nich na kanwie stosunków międzynarodowych i nie stanowią wystarczającego wkładu w rozwój wiedzy na temat nowych technologii, zwłaszcza jako elementu bezpieczeństwa w regionie. Nieco inaczej stan wiedzy przedstawia się w literaturze zagranicznej, gdzie temat cyberbezpieczeństwa poruszany jest przez takich badaczy jak Władimeri Napetwaridze, Arczil Czoczia, Ruben Elamirian, Tarana Muradali kyzy Tagijewa oraz Husejn Fachraddin ogly Muradow¹⁰. Ich prace nie dotyczą jednak bezpośrednio podnoszenia kompetencji cyfrowych ani definiowania ich w kontekście polityki rozwoju cyberpower. Ponadto przywołane analizy wymagają aktualizacji, choćby ze względu na dynamiczny charakter cyfryzacji.

- 9 P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2012; B. Krzyszтан, *Pamięć, polityczność, władza. Reprezentacje pamięci zbiorowej w Gruzji, Armenii, Górskim Karabachu i Abchazji*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2021; K. Gomółka, I. Borucińska-Dereszkiewicz, *Stosunki Polski z Armenią, Azerbejdżanem i Gruzją na przełomie XX i XXI wieku*, Wydawnictwo „Adam Marszałek”, Toruń 2015.
- 10 V. Napetvaridze, A. Chochia, *Cybersecurity in the Making – Policy and Law: A Case Study of Georgia*, „International and Comparative Law Review” 2019, vol. 19, No. 2, s. 158–160; R. Elamirian, *Armenian National Policy in Cyber Space*, [w:] *Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy*, ed. S. N. Romaniuk, M. Manjikian, Routledge, London–New York 2021, s. 36–50; T. M. q. Tagiyeva, H. F. o. Muradov, *International Information Security Policy in Azerbaijan*, „İqtisadi və Siyasi elmlər jurnalı / Journal of Economic and Political Sciences” 2024, No. 1 (20), s. 520: <https://www.researchgate.net/publication/386342697_INTERNATIONAL_INFORMATION_SECURITY_POLICY_IN_AZERBAIJAN#fullTextFileContent> [dostęp: 11 I 2025].

Niniejszy artykuł składa się z trzech głównych części. Pierwsza to charakterystyka uwarunkowań geopolitycznych Kaukazu Południowego, które są pokłosiem zarówno konfliktów zbrojnych w ostatnich trzydziestu latach, jak i wpływów zewnętrznych podmiotów, głównie Rosji i Turcji. Część druga poświęcona jest analizie danych z indeksu *cyberpower*. Trzecia przedstawia zaś strategie cyberbezpieczeństwa państw regionu.

We wszystkich trzech państwach Kaukazu Południowego cyberbezpieczeństwo staje się coraz ważniejszym elementem życia politycznego i gospodarczego oraz centralnym punktem strategicznych programów bezpieczeństwa narodowego. Różni je jednak postrzeganie zagrożeń płynących z cyberprzestrzeni, jak również definiowanie zadań związanych z jej ochroną. Przejawia się to m.in. w stopniu zaangażowania i zdolnościach technologicznych, w tym w dostępie do wiedzy specjalistycznej, która stanowi dziś jeden z kluczowych filarów rozwoju gospodarki cyfrowej. W tej perspektywie analizowane w pracy *cyberpower* jawi się jako realizacja dwóch wzajemnie powiązanych celów – minimalizowania zagrożeń dla bezpieczeństwa oraz wzmacniania odporności państwa poprzez wykorzystanie jego zasobów i potencjału. Rozwój technologii cyfrowych jest ponadto ściśle powiązany z procesami transformacji gospodarczej i społecznej, które państwa postsowieckie przeszły po 1989 r. Analiza polityki cyberbezpieczeństwa prowokuje również do refleksji, na ile działania wobec cyberprzestrzeni stanowią kontynuację praktyk politycznych z rzeczywistości fizycznej, a na ile tworzą nową jakość wpływu na funkcjonowanie państwa oraz wyznaczanie jego celów.

Różnice gospodarcze między państwami Kaukazu Południowego i zależności geopolityczne

Warto zauważyć, że Armenia, Azerbejdżan i Gruzja znacząco różnią się pod względem systemu politycznego, rozwoju gospodarczego oraz transparentności administracji. Według danych Banku Światowego z 2024 r. pierwsza z nich jest najbiedniejszym państwem regionu pod względem PKB *per capita* według parytetu siły nabywczej, a globalnie plasuje się na 89 miejscu, tuż przed Ukrainą i za takimi krajami jak Albania czy Kolumbia. Mierząca się z wieloma wyzwaniami politycznymi i gospodarczymi Gruzja zajmuje w tym rankingu 78 miejsce. Państwo to często postrzegane jest jako lider reform w regionie, zwłaszcza w zakresie walki

z korupcją i usprawniania administracji publicznej, co znalazło odzwierciedlenie m.in. w rankingach Banku Światowego dotyczących łatwości prowadzenia działalności gospodarczej. Azerbejdżan natomiast, dzięki bogatym zasobom ropy naftowej i gazu ziemnego, osiąga znacznie wyższy poziom PKB *per capita* i zajmuje pod tym względem 67 miejsce na świecie. Jego gospodarka oparta jest w dużej mierze na eksporcie surowców energetycznych, co zapewnia państwu względną stabilność finansową, choć przekłada się także na niższy poziom dywersyfikacji gospodarczej. W aspekcie politycznym państwo to charakteryzują autorytarny model rządów, ograniczone wolności obywatelskie i ograniczona niezależność mediów¹¹.

W rankingu poziomu demokracji opracowanym przez portal „Our World in Data” Armenia zajęła w 2024 r. 93 miejsce ze wskaźnikiem 5,35, Gruzja – 106 ze wskaźnikiem 4,7, a Azerbejdżan – 134 ze wskaźnikiem 2,8¹². Według tej klasyfikacji Armenia i Gruzja to państwa o hybrydowym modelu politycznym, łączącym cechy demokracji i autorytaryzmu, z ograniczeniami w zakresie rządów prawa, wolności mediów oraz niezależności instytucji. Azerbejdżan klasyfikowany jest natomiast jako państwo autorytarne, charakteryzujące się brakiem pluralizmu politycznego, represjami wobec opozycji oraz silną koncentracją władzy w rękach prezydenta i jego najbliższego otoczenia.

Armenia

Na polityczną i gospodarczą pozycję Armenii w dużym stopniu wpływają uwarunkowania geopolityczne i wydarzenia historyczne. Pierwszy czynnik wiąże się przede wszystkim z konfliktem wokół Górskiego Karabachu, w wyniku którego Armenia ma zamknięte granice z Turcją i Azerbejdżanem. Powoduje to wypchnięcie kraju poza główne szlaki transportu ropy, gazu i innych ważnych dla rozwoju gospodarczego surowców. Otwarte granice Armenia ma zaś od północy z Gruzją i od południa z Iranem¹³.

11 *World Development Indicators 2024*, „World Bank Group” [online, dostęp: 20 IV 2025]: <<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>>.

12 *Democracy Index, 2024*, „Our World in Data” [online, dostęp: 20 IV 2025]: <<https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu>>.

13 A. V. Atanesyan, B. M. Reynolds, A. E. Mkrtichyan, *Balancing between Russia and the West: The Hard Security Choice of Armenia*, „European Security” 2023, vol. 33, No. 2, s. 262–264.

Cieniem na relacjach sąsiedzkich kładą się wydarzenia ze wspólnej historii, wśród których najistotniejsze jest ludobójstwo Ormian w Imperium Osmańskim dokonane przez Turków w 1915 r. Mimo że doszło do tego ponad sto lat temu, jego długofalowe konsekwencje demograficzne, polityczne i tożsamościowe wciąż są wyraźnie odczuwalne w stosunkach między Armenią a Turcją. Około połowa współczesnych Ormian jest potomkami uchodźców przed tą zbrodnią, a około jedna trzecia straciła w niej członków rodziny¹⁴. Tragedia ta często określana jest mianem pierwszego ludobójstwa ery nowożytnej. W jego wyniku zginęło 1,5 mln Ormian, a większość pozostałej populacji zmuszona była uciekać na obszar dzisiejszej Armenii (wówczas w carskiej Rosji) lub za granicę¹⁵. Strona turecka nie neguje masowych mordów, ale też nie uznaje ich za ludobójstwo, tymczasem Erywań uzależnia od tego normalizację stosunków z Ankarą¹⁶.

Trudne relacje z sąsiadami sprawiły, że najbliższym sojusznikiem Armenii w regionie stała się Rosja. Rosyjską obecność traktowano jako przeciwwagę dla Turków oraz wsparcie Ormian w ochronie suwerenności państwowej. Rosyjskie wpływy widoczne są w wielu sferach funkcjonowania państwa: od powiązań w środowiskach politycznych, poprzez interesy gospodarcze, po przynależność do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Obejmują one również współpracę wojskową, w tym członkostwo Armenii w Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ), ulokowanie na terytorium kraju rosyjskich baz wojskowych oraz nadzór rosyjskich pograniczników nad granicami z Iranem i Turcją zgodnie z porozumieniem dwustronnym z 1992 r.¹⁷ Pomimo wyraźnej obecności rosyjskich interesów trudno jednoznacznie

14 M. Schaub, *Demographic and Attitudinal Legacies of the Armenian Genocide*, „Post-Soviet Affairs” 2022, vol. 39, No. 3, s. 157.

15 R. H. Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, Tauris, London 2011.

16 *Armenia – co warto wiedzieć? Gospodarka, społeczeństwo, historia, polityka*, „You Tube. OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 29 VII 2021 [dostęp: 20 IV 2025]: <<https://www.youtube.com/watch?v=mbIMUDgrnVs&t=9s>>.

17 *Treaty between the Russian Federation and the Republic of Armenia on the Status of the Border Guard Troops of the Russian Federation Deployed on the Territory of the Republic of Armenia and the Conditions of the Operation Thereof 1992* 2013, Legal Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Yerevan, 30 IX 1992: <<https://uic.am/wp-content/uploads/2015/01/paym-sahmanapah-1992-eng.pdf>> [dostęp: 20 IV 2025]; V. Ter-Matevosyan, *From Transcaucasia to the South Caucasus: Structural and Discursive Predicaments in Armenia's Regional Integration*, „Journal of Borderlands Studies” 2023, vol. 39, No. 4, s. 678–680.

określić Armenię jako państwo prorosyjskie. Należy w tym miejscu odnotować istnienie proeuropejskich inicjatyw, które mogą być katalizatorami budowy przyszłych porozumień akcesyjnych. Europejskie ambicje doprowadziły jak dotychczas do podpisania umowy partnerskiej z Komisją Europejską i choć Erywań nie zawarł z UE umowy stowarzyszeniowej, to Armenia uczestniczy w takich inicjatywach, jak Partnerstwo Wschodnie. Z drugiej strony trzeba odnotować, że wśród Ormian wiele kontrowersji wzbudzają stosunki gospodarcze europejskich państw z Azerbejdżanem, które przynoszą duże dochody wszystkim stronom¹⁸. Już sama próba scharakteryzowania tych zależności politycznych oraz zmiennych celów pokazuje ogromnie złożoną sytuację regionalną.

Azerbejdżan

Wzajemna współpraca i sprzeczne interesy to na Kaukazie Południowym zjawiska współistniejące. Z jednej strony realizowane są procesy dyplomatyczne inicjowane przez UE, z drugiej zaś działania zgodne z interesem Rosji. Wśród wielu rywalizujących podmiotów kierowany ambicjami politycznymi prezydenta Ilhama Alijewa Azerbejdżan wyrasta na silne państwo, które wygrało wojnę z Armenią, ma przewagę militarną i polityczną w regionie, a dzięki temu może odgrywać kluczową rolę w kształtowaniu lokalnego układu sił. Władze w Baku mają więcej instrumentów nacisku niż mniejszy sąsiad, stąd też zapewne tak częste groźby użycia siły pomimo podpisania pokoju¹⁹. Retoryka Azerbejdżanu wobec Armenii jest narzędziem stosowanym na użytek polityki wewnętrznej, co współgra m.in. z potrzebą legitymizacji władzy prezydenta Alijewa i utrzymania poparcia społecznego dla reżimu²⁰. Ważne jest także podtrzymanie mobilizacji narodowej po wojnie 2020 r., czemu mają służyć m.in. pań-

18 H. Nikoghosyan, V. Ter-Matevosyan, *From „Revolution” to War: Deciphering Armenia’s Populist Foreign Policy-Making Process*, „Southeast European and Black Sea Studies” 2022, vol. 23, No. 2, s. 207–208.

19 *Armenia–Azerbejdżan. Wieczny konflikt*, „You Tube. Podcast Ośrodka Studiów Wschodnich – OSW” [online], 4 VI 2024 [dostęp: 20 IV 2025]: <<https://www.youtube.com/watch?v=iN1J-JfISME&t=63s>>.

20 W. Wojtasiewicz, *Armenia i Azerbejdżan wykonują pojednawcze gesty*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” [online], 29 X 2025 [dostęp: 29 X 2025]: <<https://www.pism.pl/publikacje/armenia-i-azerbejdzan-wykonuja-pojednawcze-gesty>>.

stwowa narracja o rewizji granic i zjednoczenie terytoriów poprzez korytarz zangezurski²¹.

Azerbejdżan ma dość wyjątkowe położenie geopolityczne, graniczy bowiem od północy z Rosją, a od południa z Iranem. Jest to oczywiście pewnym wyzwaniem, ale trudne otoczenie zmusza do wypracowywania sobie jak najlepszej pozycji. Władze w Baku postawiły na strategię bycia użytecznym partnerem przy jednoczesnym nieangażowaniu się w żadne bloki polityczne ani sojusze. Wynika to z dążeń prezydenta Alijewa do stworzenia w kraju *hubu* transportowego. Dla azerbejdżańskiej gospodarki kluczowe znaczenie mają rodzime surowce energetyczne. Choć kraj ten nie dysponuje nad Morzem Kaspijskim tak bogatymi złożami jak państwa Zatoki Perskiej, to jednak punktowo mogą one uzupełniać potrzeby odbiorców na Zachodzie. Azerbejdżan może być więc istotnym partnerem dla państw europejskich, zwłaszcza w sytuacji, gdy UE ograniczyła pozyskiwanie surowców energetycznych z Rosji²².

Po rozpadzie Związku Radzieckiego władze w Baku zwróciły się ku Ankarze, widząc w niej zarówno historycznego sojusznika, jak i strategiczną przeciwwagę dla rosyjskich wpływów w regionie. W ostatnich trzydziestu latach dostrzegalna jest realizacja gospodarczych i strategicznych interesów Azerbejdżanu w tandemie z Turcją poprzez budowę gazociągów, ropociągów i infrastruktury energetycznej, a także współpracę wojskową. Relacje te mają charakter partnerski, dzięki czemu obie strony realizują swoje cele strategiczne. Dla rządu w Ankarze priorytetem jest wzmocnienie pozycji w regionie Kaukazu, natomiast władze w Baku dążą do utrzymania swojej ważnej roli w regionie, co zabezpiecza interesy gospodarcze i polityczne państwa, a tym samym wzmacnia jego pozycję międzynarodową²³.

21 M. Crestani, „*People Here Are So Relaxed That They Have No Idea What's Coming*”: *Life in Syunik, the Region on Everyone's Lips*, „New Eastern Europe” [online], 17 X 2025 [dostęp: 19 X 2025]: <<https://neweasterneurope.eu/2025/10/17/people-here-are-so-relaxed-that-they-have-no-idea-whats-coming-life-in-syunik-armenias-most-disputed-province/>>.

22 Azerbejdżan 2024. *Sukces autorytaryzmu Alijewa*, „You Tube. OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 14 X 2024 [dostęp: 18 IV 2025]: <<https://www.youtube.com/watch?v=BBQwcdn-9CU>>.

23 M. Ghahriyan, V. Torosyan, A. Harutyunyan, *Azerbaijan's...*, s. 748; *Rywalizacja Rosja-Turcja. O co chodzi? Górski Karabach, Armenia, Azerbejdżan, geopolityka*, „You Tube. OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 14 X 2020 [dostęp: 20 IV 2025]: <https://www.youtube.com/watch?v=_m-GUVIZoNc>.

Gruzja

Trzecim postsowieckim państwem na Kaukazie jest Gruzja, która do niedawna zorientowana była na integrację ze strukturami UE. Kolejne rządy – Eduarda Szewardnadzego, Micheila Saakaszwilego, a od 2012 r. partii Gruzińskie Marzenie – konsekwentnie akcentowały bliskość z Zachodem jako nadrzędny cel polityki zagranicznej państwa²⁴. 27 czerwca 2014 r. Gruzja podpisała umowę stowarzyszeniową z UE, 28 marca 2017 dla jej obywateli wprowadzony został ruch bezwizowy do strefy Schengen, a 14 grudnia 2023 uzyskała status kraju kandydującego do Wspólnoty.

W ostatnich latach w państwie tym rozpoczęły się jednak procesy, które można interpretować jako zwrot w stronę Rosji. Pierwsze symptomy tego trendu pojawiły się już po przejęciu władzy przez Gruzińskie Marzenie, mimo że deklaracje i działania kolejnych rządów w Tbilisi wskazywały raczej na zbliżenie do UE i struktur zachodnich. Stopniowo jednak rozbieżności między deklaracjami a rzeczywistością zaczęły być coraz bardziej widoczne²⁵.

Symbolicznym momentem, który uwypuklił zmianę kierunku politycznego, była decyzja o wprowadzeniu ustawy o tzw. agentach zagranicznych. Po raz pierwszy projekt ten przedstawiono w parlamencie 14 lutego 2023 r., jednak po masowych protestach oraz krytyce ze strony państw zachodnich władze w Tbilisi wycofały się z propozycji. Na marginesie warto podkreślić, że w tamtym momencie Gruzja nie miała jeszcze oficjalnego statusu kandydata do UE. 3 kwietnia 2024 r. rządzące państwem Gruzińskie Marzenie ponownie wniosło jednak ten projekt do parlamentu, tym razem pod nazwą ustawy o przejrzystości obcych wpływów. Ostatecznie została przyjęta w kolejnym miesiącu. Wprowadzenie zawartych w niej przepisów oznacza wiele problemów zarówno dla podmiotów funkcjonujących jako organizacje pozarządowe, jak i wielu niezależnych ośrodków medialnych²⁶.

24 V. Anghel, E. Jones, *The Geopolitics of EU Enlargement: From Club to Commons*, „Survival” 2024, vol. 66, No. 4, s. 102–104.

25 N. Javakhishvili, N. Butsashvili, *Contestation but Not Euroscepticism: Economic and Security Concerns and the Fear of Losing National Traditions in Georgia*, „Southeast European and Black Sea Studies” 2023, vol. 23, No. 4, s. 738.

26 C. Volintiru [i in.], *Re-Evaluating the East-West Divide in the European Union*, „Journal of European Public Policy” 2024, vol. 31, No. 3, s. 785–790; Armenia–Azerbejdżan...

Po nałożeniu na Rosję sankcji wskutek agresji z 24 lutego 2022 r. Gruzja zaczęła wykorzystywać sytuację, ułatwiając jej omijanie części obostrzeń gospodarczych i handlowych. W maju 2023 r. po czteroletniej przerwie przywrócono też bezpośrednie loty między oboma krajami. Postawa rządu w Tbilisi zaczęła być przedmiotem krytyki partnerów z UE i Waszyngtonu, zarzucających mu działania sprzeczne z deklarowanym prozachodnim kierunkiem polityki zagranicznej. Znamienne jest tu, że w tym samym czasie Rosja jednostronnie zniosła obowiązek wizowy dla gruzińskich obywateli.

Konflikt w Ukrainie przyniósł Gruzji (ale także Armenii) również inne konsekwencje, chociażby przyjęcie ponad 100 tys. rosyjskich obywateli, którzy uciekali przed poborem do wojska. Dla gruzińskiej polityki nie bez znaczenia jest presja militarna rosyjskich sił zbrojnych, które stacjonują na terenach zbuntowanych regionów Abchazji i Osetii Południowej. W pamięci zbiorowej wciąż silne są doświadczenia agresji z 2008 r., co wybrzmiało w czasie ostatnich wyborów parlamentarnych w 2024. W rywalizacji politycznej mocno akcentowane były jednak także hasła antyzachodnie, np. oskarżenia, że Europa chce wciągnąć Gruzję do wojny z Rosją i otworzyć na Kaukazie drugi front²⁷. Dylemat wyboru kierunku pomiędzy integracją z UE a zbliżeniem do Federacji Rosyjskiej dodatkowo komplikuje fakt, że północny sąsiad jest jednym z największych partnerów gospodarczych Gruzji.

Turecko-rosyjska wojna zastępcza na Kaukazie Południowym

Część badaczy historii regionu, zwłaszcza reprezentujący perspektywę ormiańską, interpretuje konflikt o Górski Karabach jako element szerszej rywalizacji między Turcją a Rosją²⁸. Jest to jednak subiektywny punkt widzenia, pomija bowiem skomplikowany charakter tego sporu, na który nakładają się uwarunkowania historyczne, narodowe i tożsamościowe²⁹.

27 W. Górecki, *Gruzja: konsolidacja antyzachodnich i autorytarnych rządów Gruzjińskiego Marzenia*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 17 IV 2025 [dostęp: 18 IV 2025]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2025-04-17/gruzja-konsolidacja-antyzachodnich-i-autorytarnych-rzadow>>.

28 L. Hovsepyan, A. A. Tonoyan, *Sustaining Conflict: Identity, Ontological (In)security, and Azerbaijan's Policy toward Armenia after the 2020 Nagorno-Karabakh War*, „Small Wars & Insurgencies” 2025, vol. 36, No. 5, s. 11–13.

29 B. Krzysztan, *Pamięć...; P. Adamczewski, Górski Karabach...*

Sytuacja w regionie jest bardzo dynamiczna, a obie strony próbują zmienić proporcje sił w zależności od wsparcia i zaangażowania poszczególnych państw na płaszczyznach politycznej, gospodarczej oraz militarnej, co przejawia się zarówno we współpracy, jak i rywalizacji. Stosunki między Armenią, Azerbejdżanem i Gruzją oraz pozostałymi państwami w regionie wymykają się zatem prostym schematom.

Relacje Erywania z Baku determinował głównie spór terytorialny. Od początku lat dziewięćdziesiątych aż do 2023 r. na zachodzie Azerbejdżanu istniało nieuznawane na arenie międzynarodowej quasi-państwo Republika Górskiego Karabachu, *de facto* kontrolowane przez Ormian³⁰. Konflikt o ten obszar trwał prawie trzy dekady, a ostatecznie rozstrzygnęła go rozpoczęta 19 września 2023 r. operacja wojskowa Azerbejdżanu, która doprowadziła do kapitulacji władz Górskiego Karabachu i rozwiązania Republiki 1 stycznia 2024 r. Z pewnością nie oznacza to jednak końca konfliktu między Armenią i Azerbejdżanem, ponieważ ich relacje pozostają bardzo napięte. Wśród jego konsekwencji nie sposób pominąć przesiedlenia ormiańskiej społeczności Karabachu w wyniku ustaleń pokojowych między oboma państwami.

Podmioty zewnętrzne wykorzystują polityczną i gospodarczą słabość Armenii, Azerbejdżanu oraz Gruzji, a także wieloletnie napięcia etniczne w regionie, by destabilizować ich sytuację wewnętrzną, realizować własne interesy geopolityczne i wzmacniać swoje wpływy. Przykładem jest polityka Rosji, która stara się odgrywać rolę neutralnego mediatora w konflikcie armeńsko-azerbejdżańskim. Brak bezpośredniego zaangażowania Rosjan sprawił, że inicjatywę przejęły władze w Baku i to one obecnie dyktują warunki rozejmu. Należy tu jednak zaznaczyć, że Azerbejdżan od wielu lat ma przewagę demograficzną, gospodarczą i militarną nad innymi państwami regionu. Sukces w Górskim Karabachu sprawił zaś, że prezydent Alijew stał się niezwykle popularny, co pozwoliło mu przejąć pełną kontrolę nad państwem i zmarginalizować opozycję oraz niezależne środowiska polityczne³¹.

Z drugiej strony należy pamiętać o wciąż istotnym znaczeniu Rosji w regionie. Wynika to m.in. z obecności jej wojsk pogranicznych na granicy Armenii z Turcją i Iranem oraz kontroli nad strategicznymi sekto-

30 V. Ter-Matevosyan, *From Transcaucasia...*, s. 677–680.

31 L. Hovsepyan, A. A. Tonoyan, *Sustaining...*, s. 12.

rami gospodarki Armenii, w tym nad energetyką i transportem kolejowym, co może świadczyć o realizacji długofalowych celów politycznych Kremla. Militarna próba bezpośredniego zaangażowania się w konflikt i powstrzymania Azerbejdżanu kosztowałaby Rosję dużo wysiłku, co jest szczególnie ważne w kontekście wojny w Ukrainie. Zawarcie rozejmu, a zwłaszcza konieczność wycofania armeńskich sił z części terytoriów kontrolowanych od lat dziewięćdziesiątych, wywołało w Armenii falę niezadowolenia społecznego, która w dłuższej perspektywie może się okazać korzystna dla Kremla, osłabia bowiem pozycję premiera Nikoła Pasziniana, który stara się prowadzić politykę niezależną od Rosji³².

Bierna postawa Moskwy oraz niewywiązywanie się z roli sojusznika Armenii nie jest niczym nowym. Już w 2016 r. doszło do pierwszych od wojny karabaskiej z początku lat dziewięćdziesiątych walk na większą skalę. W wyniku kilkudniowych starć ormiańskie siły po raz pierwszy od dekad utraciły część kontrolowanych terytoriów. Rosja tłumaczyła swoją bierność tym, że Górski Karabach jest uznawany międzynarodowo za część Azerbejdżanu, a zatem nie mogła interweniować. Sytuacja powtórzyła się podczas wojny w 2020 r. – również wtedy Armenia nie otrzymała realnego wsparcia ze strony Moskwy. Poczucie rozczarowania władz i części społeczeństwa było tym większe, że utrata kontroli nad Górskim Karabachem, który zamieszkuje w większości ludność ormiańska i który traktowany jest jako ważny element tożsamości narodowej, została odebrana jako porażka państwa w realizacji celów strategicznych.

Władze w Erywaniu, kierując się sojuszniczymi zapewnieniami ze strony Rosji oraz członkostwem w OUBZ, oczekiwały realnego wsparcia. Pomocy nie otrzymały jednak ani od Kremla, ani od Organizacji, wobec której pojawiły się zresztą zarzuty o wsparcie strony azerbejdżańskiej. Dotyczyło to działań władz Białorusi, która również należy do OUBZ, a sprzedawała broń niebędącemu już jej członkiem Azerbejdżanowi. Stało się to przyczyną ochłodzenia relacji pomiędzy Erywaniem a Moskwą i było jednym z powodów przekierowania polityki zagranicznej w kierunku Zachodu. Pojawiły się także deklaracje o chęci przystąpienia

32 E. Davtyan, *One Conflict, Different Meanings: A Comparative Analysis of Armenian and Azerbaijani Narratives of Victory in Nagorno-Karabakh Wars*, „Small Wars & Insurgencies” 2024, vol. 36, No. 1, s. 161–164.

Armenii do UE, choć do 2025 r. nie zawarto w tej sprawie formalnych porozumień³³.

Cyberpower państw Kaukazu Południowego – wyzwania i potencjał w obszarze bezpieczeństwa cyfrowego

Cyberpower jest zjawiskiem wielowymiarowym, które dotyka dyplomacji, informacji, aspektów militarnych i gospodarki, kształtując przy tym sposób postrzegania rzeczywistości przez społeczeństwo oraz elity polityczne³⁴. W niniejszym opracowaniu *cyberpower* definiowane jest jako zdolność państwa do przeciwdziałania atakom cybernetycznym oraz budowy infrastruktury cyfrowej, która zapewni rozwój innowacyjnej, produktywnej i bezpiecznej gospodarki³⁵.

Truizmem jest stwierdzenie, że współcześnie rozwój bezpieczeństwa cybernetycznego to ważne wyzwanie dla państw i coraz bardziej popularny temat badań w dziedzinie bezpieczeństwa oraz stosunków międzynarodowych. Państwa zaniedbujące tę sferę narażają się na szkodliwe działania innych podmiotów, które decydują się wykorzystać swoje zdolności cybernetyczne. Skuteczność bezpieczeństwa cybernetycznego, która ma fundamentalne znaczenie dla obrony gospodarki oraz komunikacji i dowodzenia wojskowego, jest bezpośrednio uzależniona od cybernetycznego potencjału państwa. Biorąc pod uwagę defensywny i ofensywny charakter kompetencji z obszaru bezpieczeństwa cybernetycznego, państwa dążą zatem do rozwijania swoich zdolności w tym zakresie³⁶.

33 A. V. Atanesyan, B. M. Reynolds, A. E. Mkrtichyan, *Balancing...*, s. 265; Azerbejdżan 2024...

34 J. J. van Vuuren, L. Leenen, *A Model for Measuring Perceived Cyberpower*, [w:] *Proceedings of the 12th International Conference on Cyber Warfare and Security*, ed. A. R. Bryant, R. F. Mills, J. Lopez Jr., Academic Conferences and Publishing International, Reading 2017, s. 320–327.

35 W. L. Bennett, A. Segerberg, *The Logic of Connective Action. Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 149–150; J. J. van Vuuren, L. Leenen, *A Model...*, s. 323–324.

36 G. Guzman, *Security Implications of National Development of Strategic, Ideational Cyberpower*, [w:] *13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS 2018)*, ed. J. S. Hurley, J. Q. Chen, Curran Associates, New York 2018, s. 530–532.

Od momentu pojawienia się cyberprzestrzeni aktorzy państwowi starają się wzmacniać swoje bezpieczeństwo poprzez rozwój *cyberpower*, ograniczając jednocześnie ryzyka, jakie stwarza to środowisko. Potencjał cyfrowy daje możliwość nieproporcjonalnej reprezentacji państwom małym lub słabszym, pozwalając na prowadzenie działań asymetrycznych wobec silniejszych rywali. Dzięki rozwojowi zdolności cybernetycznych, gospodarki cyfrowej i różnych form władzy cybernetycznej mogą one wzmocnić własny potencjał ekonomiczny i militarny, a w ślad za tym swoją pozycję na arenie międzynarodowej³⁷, przez co stają się bardziej równorzędnymi podmiotami współpracy lub rywalizacji, zdolnymi do konkurowania z silniejszymi aktorami.

Małe i słabsze państwa mogą wpływać na zmianę teoretycznego rozumienia władzy, ponieważ cyberprzestrzeń umożliwia im budowanie pozycji międzynarodowej i oddziaływanie niewspółmiernie do tradycyjnych zasobów³⁸. Cyberprzestrzeń daje im również możliwość rozwijania własnej tożsamości (np. jako uznanych podmiotów w tej domenie), a także wzmacniania percepcji ich prestiżu lub statusu w przestrzeni międzynarodowej³⁹.

Państwa Kaukazu Południowego można zaliczyć do grona małych, ponieważ mają niewielką powierzchnię i populację, ograniczone zdolności polityczne, militarne i gospodarcze w skali globalnej, a przy tym są obiektami wpływu większych sąsiadów, jak Rosja i Turcja, co skłania je do stosowania strategii przetrwania i współpracy wielostronnej. Ich potencjał cyfrowy jest rozwinięty w różnym stopniu, niemniej można stwierdzić, że podejmują kroki na rzecz wzmacniania go w obszarze bezpieczeństwa. Warto wobec tego zbadać, jak kształtują się wskaźniki cyberbezpieczeństwa każdego z tych państw oraz jakie są ich mocne i słabe obszary w tym zakresie. Zestawienie z tabeli 1 pozwala uchwycić różnice w ich przygotowaniu do wyzwań związanych z cyberzagrożeniami, a także ich zdolności na tle potencjału UE.

37 J. S. Nye, *The Future of Power*, Public Affairs, New York 2011.

38 M. Finnemore, *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*, Cornell University Press, London 2011.

39 M. Górka, *Baltic States Cyber Security Policy: Development of Digital Capabilities in 2017–2022*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2023, nr 59, s. 57–58.

Tabela 1. Cyberpower Armenii, Gruzji i Azerbejdżanu w statystykach National Cyber Security Index (NCSI) na 28 III 2024 r.

Państwo	Miejsce wg NCSI	Wskaźnik NCSI (%)	Ocena ogólna	Mocne obszary	Stabe obszary
Azerbejdżan	26	73,33	wysoka (najsilniejszy podmiot w regionie)	edukacja, cyfrowa infrastruktura krytyczna, wojsko, reakcja na incydenty, badania i rozwój	zarządzanie kryzysowe
Gruzja	37	64,17	średnia	polityka cyberbezpieczeństwa, ochrona danych, walka z cyberprzestępczością, edukacja podstawowa	reagowanie na incydenty, zarządzanie kryzysowe
Armenia	96	35,06	niska (znaczne zapóźnienie)	ochrona danych osobowych, walka z cyberprzestępczością	strategia, cyfrowa infrastruktura krytyczna, edukacja, zarządzanie kryzysowe
UE (w uśrednieniu)	11,93	85,69	wysoka	cyfrowa infrastruktura krytyczna, współpraca międzynarodowa i unijne regulacje, silne instytucje i regulacje prawne dotyczące cyberbezpieczeństwa i ochrony danych, wysoki poziom świadomości i edukacji w zakresie cyberzagrożeń	różnice między państwami członkowskimi, słabości w koordynowaniu działań między sektorami publicznym i prywatnym, ryzyko związane z niedostateczną ochroną niektórych sektorów krytycznych

Źródło: oprac. własne na podstawie: Index, „National Cyber Security Index” [online, dostęp: 30 III 2025]; <<https://ncsi.egea.ee/ncsi-index/>>

Powyższe zestawienie wskazuje na różne podejścia i działania państw Kaukazu Południowego w obszarze cyberbezpieczeństwa. Najlepiej wypada wśród nich Azerbejdżan, który charakteryzuje rozwinięta edukacja w zakresie cyberbezpieczeństwa oraz inwestowanie w infrastrukturę krytyczną i wojsko. Gruzja wykazuje pewne silne strony w polityce cyberbezpieczeństwa i ochronie danych, ale ma problemy z zarządzaniem kryzysowym. Armenia z kolei jest znacząco zapóźniona, zwłaszcza w obszarach strategii i edukacji. Bardziej zaawansowane działania w zakresie polityki cyberbezpieczeństwa i infrastruktury krytycznej podejmują zatem dwa pierwsze państwa, co ma kluczowe znaczenie dla ich stabilności i bezpieczeństwa.

Każde z badanych państw staje przed odmiennymi wyzwaniem. Azerbejdżan boryka się z problemem zarządzania kryzysowego, co może wpłynąć na skuteczność reakcji na cyberzagrożenia. Problemy w reagowaniu na incydenty dotyczą również Gruzji, co uwypukla potrzebę poprawy mechanizmów szybkiej reakcji. Armenia natomiast musi się skupić na budowie strategii oraz infrastruktury, aby dorównać bardziej rozwiniętym cyfrowo państwom w regionie.

Dla porównania średni wskaźnik NCSI dla UE świadczy o wysokim poziomie cyberbezpieczeństwa, co wynika z rozwiniętej infrastruktury, regulacji prawnych i współpracy międzynarodowej. Różnice między Kaukazem Południowym a UE pokazują, jak ważna w radzeniu sobie z zagrożeniami cybernetycznymi jest współpraca międzynarodowa. Zmniejszenie różnic w zakresie *cyberpower* między poszczególnymi aktorami może wymagać wspólnych wysiłków oraz strategii opartych na dzieleniu się wiedzą i dobrymi praktykami. Nie jest to mocną stroną państw regionu, które borykają się z nie zawsze w pełni autonomicznym wyborem pomiędzy UE, Federacją Rosyjską i Turcją, czy też budowaniem niezależnego cyberpotencjału w oparciu o własne możliwości. Warto zauważyć, że w raportach NCSI na temat *cyberpower* wysoką oceną polityki cyberbezpieczeństwa wyróżniają się Gruzja (100 proc.) i Azerbejdżan (80 proc.). W przypadku Armenii indeks NCSI był w momencie badania bardzo niski (38,33 proc.), co wskazuje na poważne luki w jej polityce cyberbezpieczeństwa i utrudnia władzom podejmowanie działań prewencyjnych oraz reagowanie na incydenty cybernetyczne.

Z powyższego wynika, że państwa regionu powinny się skoncentrować na modernizacji i rozwoju infrastruktury cyfrowej. Istotne jest zwiększenie wydatków na technologie, które mogą wspierać działania

w zakresie cyberbezpieczeństwa, w tym edukację technologiczną i innowacje. Wzmacnianie infrastruktury krytycznej oraz technologii informacyjnych to fundament, który może poprawić ogólną ocenę NCSI. Niezbędne jest również podniesienie jakości edukacji w zakresie cyberbezpieczeństwa poprzez programy, które zwiększą wiedzę obywateli i instytucji na temat zagrożeń w sieci oraz sposobów ich unikania. Wymianę wiedzy i doświadczeń mogłaby też przynieść współpraca z europejskimi instytucjami edukacyjnymi.

Funkcje i cele strategii cyberbezpieczeństwa

Strategie w zakresie cyberbezpieczeństwa są obecnie popularnymi dokumentami tworzonymi przez rządy wielu państw w odpowiedzi na coraz częstsze zagrożenia cybernetyczne. Można je określić jako teoretyczne opracowania odnoszące się do problemów związanych z cyberprzestrzenią. Pełnią jednocześnie rolę ram organizacyjnych i koncepcyjnych dla ochrony systemów, sieci, informacji w internecie, a także użytkowników przestrzeni cybernetycznej. Treść strategii wskazuje także, jak bardzo istotny jest we współczesnej polityce aspekt bezpieczeństwa.

Głównym celem cyberstrategii jest kompleksowe określenie zadań i przekazanie zaleceń instytucjom państwowym oraz podmiotom działającym w sektorze prywatnym. Ma ona tworzyć m.in. polityczne, prawne i technologiczne warunki do realizowania zadań, które pozwolą poprawić odporność państwa i jego obywateli na zagrożenia płynące z cyberprzestrzeni. W każdej krajowej strategii cyberbezpieczeństwa należy wziąć pod uwagę wypracowanie i przyjęcie właściwej postawy oraz podjęcie działań na rzecz skutecznego monitorowania, powstrzymywania oraz zwalczania cyberzagrożeń. Wprowadzenie ulepszonych standardów ma zwiększyć odporność podmiotów publicznych na ataki cyfrowe. Trzeba jednak pamiętać, że rozwiązania przyjęte w dokumentach mogą się nie okazać skuteczne we wszystkich potencjalnych scenariuszach.

Strategie w zakresie cyberbezpieczeństwa określają zasady i zadania, które mają ograniczać ryzyko wystąpienia cyberataków w skali państwa oraz jego otoczenia polityczno-gospodarczego. Zasadniczo zakłada się przy tym działania wielu podmiotów zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym. Tak jak we wszystkich procesach o charakterze transformacyjnym nie są to zmiany łatwe ani szybkie do wprowadzenia, dlatego zakładane w nich

cele opisywane są w długoletniej perspektywie. Plany przedstawione w cyberstrategiach mają nie tylko zasygnalizować wolę przeciwdziałania cyberzagrożeniom, ale i określić priorytety działania instytucji publicznych oraz ramy współpracy publiczno-prywatnej na rzecz wprowadzenia innowacji cyfrowych w administracji, gospodarce i społeczeństwie⁴⁰.

Porównawcza analiza cyberstrategii państw Kaukazu Południowego

Zadania stojące przed polityką bezpieczeństwa Armenii, Azerbejdżanu oraz Gruzji obejmują m.in. budowę bezpiecznej i odpornej przestrzeni cybernetycznej dla obywateli, przedsiębiorstw i administracji państwowej, zapobieganie cyberzagrożeniom oraz ograniczenie skutków cyberataków. W tym ostatnim aspekcie ważne jest minimalizowanie czasu reakcji oraz prowadzenie skutecznych dochodzeń w zakresie cyberprzestępczości i ściganie jej sprawców⁴¹.

W strategiach państw Kaukazu Południowego sformułowane zostały bardzo ogólne cele, co jest zresztą charakterystyczne także dla dokumentów tego rodzaju tworzonych m.in. w państwach UE⁴². Wynika to przede wszystkim z natury strategii, która wyznacza pewien zakres działań dla służb państwowych, jednak pozostawia dowolność co do dokładnego określenia miejsca, czasu, nakładów finansowych oraz szczegółowych działań operacyjnych. Treść tych dokumentów dotyczy działań służb państwowych, które często skrywane są przed opinią publiczną. Tajność z oczywistych względów jest jednym z warunków powodzenia zadań wykonywanych w działaniach operacyjnych. Szczególnie widoczne jest to w przypadku Azerbejdżanu, którego strategia podkreśla troskę o obywateli i deklaruje transparentność, a jednocześnie zakłada poufność działań przeciwko zagrożeniom wewnętrznym i zewnętrznym. W kontekście cyberbezpieczeństwa obejmuje to

40 T. Thomas, *Creating Cyber Strategists: Escaping the „DIME” Mnemonic*, „Defence Studies” 2014, vol. 14, No. 4, s. 373; D. J. Lonsdale, *Britain’s Emerging Cyber-Strategy*, „The RUSI Journal” 2016, vol. 161, No. 4, s. 56.

41 M. Sexton, *U.K. Cybersecurity Strategy and Active Cyber Defence – Issues and Risks*, „Journal of Cyber Policy” 2016, vol. 1, issue 2, s. 232.

42 A. J. S. Craig, R. A. I. Johnson, M. Gallop, *Building Cybersecurity Capacity: A Framework of Analysis for National Cybersecurity Strategies*, „Journal of Cyber Policy” 2022, vol. 7, No. 3, s. 376–378.

m.in. monitorowanie i zapobieganie cyberprzestępczości, zabezpieczenie danych publicznych oraz działania przeciwko nadużyciom w administracji cyfrowej, co pośrednio wspiera takie cele jak ograniczanie korupcji i zwiększanie przejrzystości w państwie⁴³.

Wszystkie trzy państwa Kaukazu Południowego łączy dostrzeżenie zachodzącego procesu transformacji cyfrowej. Wśród głównych celów cyberstrategii Gruzji znajdują się zapewnienie trwałości technologicznej m.in. poprzez modernizację infrastruktury IT i aktualizację systemów oraz inwestycje w narzędzia ich ochrony⁴⁴. Podobnie w armeńskim dokumencie postuluje się wykorzystanie nowoczesnych technologii do zapewnienia bezpieczeństwa i suwerenności w sferze cyber: „Armenia jest zwoleńnikiem otwartej, interoperacyjnej, wiarygodnej i bezpiecznej informacji oraz cyberprzestrzeni”⁴⁵. Potrzebę zmian i dostosowania swojego potencjału technologicznego do globalnych trendów cyfryzacji dostrzega także Azerbejdżan, podkreślając, że „konieczne jest cztero-, czteroipółkrotne zwiększenie sektora ICT w ciągu najbliższych dziesięciu lat”⁴⁶.

Drugim obszarem łączącym podejście wszystkich trzech państw do cybertechnologii jest szeroko pojęta edukacja i rozwój kompetencji cyfrowych. Armenia deklaruje rozwijanie potencjału intelektualnego w sektorze wysokich technologii i bezpieczeństwa cyfrowego, w tym „poprawienie swoich zdolności w zakresie bezpieczeństwa informacji i cyberprzestrzeni”⁴⁷.

43 Zob. dokument przyjęty dekretem prezydenta Azerbejdżanu 2 kwietnia 2014 r.: *Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014–2020-ci illər üçün Milli Strategiya* [‘Narodowa Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Republice Azerbejdżanu na lata 2014–2020’], „Azərbaycan Respublikası Prezidentinin” [online], 2 IV 2014 [dostęp: 24 V 2025]: <<https://president.az/az/articles/view/11312>>.

44 *Cyber Security Strategy of the Ministry of Defence of Georgia 2021–2024*, Cyber Security Bureau, [Tbilisi 2021], s. 10: <https://mod.gov.ge/uploads/Cyber_Security/Cyber_Security_Strategy_of_the_Ministry_of_Defence_of_Georgia_2021-2024%E2%80%9C.pdf> [dostęp: 27 V 2025].

45 *National Security Strategy of the Republic of Armenia. A Resilient Armenia in a Changing World*, [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, Yerevan], July 2020, s. 29: <<https://www.mfa.am/filemanager/security%20and%20defense/Armenia%202020%20National%20Security%20Strategy.pdf>> [dostęp: 27 V 2025].

46 *National Strategy...*, s. 11.

47 *National Security Strategy...*, s. 29.

Gruzja nadaje tej kwestii szczególne znaczenie, ponieważ edukacja cyfrowa jest jednym z trzech filarów jej strategii, obejmującym rozwój kapitału ludzkiego w cyberbezpieczeństwie⁴⁸. Potrzebę specjalistycznego kształcenia kompetencji cyfrowych na różnych poziomach dostrzega wreszcie także Azerbejdżan⁴⁹.

Różnice między strategiami analizowanych państw dotyczą przede wszystkim priorytetów polityki międzynarodowej. Założenia te w dużym stopniu odpowiadają oficjalnym stanowiskom rządów. Gruzja w swoim dokumencie skupia się ściśle na cyberbezpieczeństwie resortu obrony i zgodności standardów z tymi, które funkcjonują w NATO i UE. Jest tu również mocno podkreślona orientacja na integrację euroatlantycką, w tym udział w ćwiczeniach i programach partnerskich: „Ścisły sojusz z NATO i UE zapewnia udział specjalistów Ministerstwa ds. cyberbezpieczeństwa w różnych programach edukacyjnych, ćwiczeniach cybernetycznych, seminariach czy konferencjach [...] oraz podwaja wkład Ministerstwa Obrony Gruzji w inicjatywy partnerów”⁵⁰.

Strategia cyberbezpieczeństwa Armenii jest częścią szerszej ‘Narodowej strategii bezpieczeństwa’, która obejmuje m.in. kwestie suwerenności, ochrony środowiska i rozwoju demokratycznego. Kładzie przy tym nacisk na wielostronną współpracę i równowagę między Zachodem a innymi blokami międzynarodowymi: „Armenia będzie prowadzić proaktywną i skuteczną dyplomację wielostronną z przekonaniem, że efektywny multilateralizm sprzyja sprawiedliwej współpracy [...] i jest warunkiem międzynarodowego bezpieczeństwa, pokoju i rozwoju”⁵¹.

Azerbejdżan w odróżnieniu od sąsiadów wskazuje w swojej strategii na potrzebę kompleksowego rozwoju społeczeństwa informacyjnego i cyfryzacji państwa. Treść dokumentu ma charakter znacznie bardziej gospodarczo-technologiczny niż obronnościowy. Podkreślono tam konieczność samodzielnego budowania pozycji kraju jako regionalnego centrum ICT oraz angażowania się w projekty tranzytowe: „Realizacja projektu Transeuroazjatyckiej Superautostrady Informacyjnej (TASIM) [...], a także

48 *Cyber Security Strategy...*, s. 8.

49 *National Strategy...*, s. 13.

50 *Cyber Security Strategy...*, s. 15.

51 *National Security Strategy...*, s. 19.

wykorzystanie możliwości Europe-Persia Express Gateway (EPEG) [...] znacznie zwiększy potencjał naszego kraju w zakresie dostępu do internetu”⁵².

Pewne różnice można dostrzec również w podejściu południowokaukaskich rządów do wykorzystania nowych technologii i zasobów ludzkich we wzmacnianiu zdolności cyfrowych państwa. Gruziński dokument koncentruje się na systemowym schemacie „ludzie – procesy – technologie” w strukturach wojskowych. Jego autorzy kładą nacisk na odporność infrastruktury oraz interoperacyjność technologii z NATO. Podobnie jak w przypadku rozwoju kapitału ludzkiego, czyli jednego z trzech filarów strategii, dokument skupia się na działaniach resortu obrony, podkreślając m.in. potrzebę sklasyfikowania celów i działań planu operacyjnego w trzy obszary (ludzie, proces, technologia), co umożliwi lepsze zrozumienie relacji między tymi komponentami i ich integrację. Wzmocnienie tych elementów pozwoli osiągnąć wszystkie cele strategiczne Ministerstwa Obrony w zwalczaniu zagrożeń cybernetycznych⁵³.

W Armenii instytucjonalne podejście do bezpieczeństwa opiera się na centralnym zarządzaniu przez Radę Bezpieczeństwa i corocznym raportowaniu przez wszystkie organy administracji. Duży nacisk kładzie się tam na rozwój kompetencji w zakresie obronności i technologii wysokiego ryzyka, akcentując jednak raczej ich defensywny charakter oraz potrzebę skutecznego zarządzania infrastrukturą cyfrową. Jako ważne elementy zrównoważonego rozwoju społeczno-ekonomicznego wskazano zaś rozwój odpornego systemu bezpieczeństwa publicznego oraz zapewnienie otwartych i bezpiecznych obszarów informacyjnych i cybernetycznych⁵⁴.

Strategia cyberbezpieczeństwa Azerbejdżanu wyznacza w zakresie innowacyjnego zastosowania nowych technologii ambitne cele. Podkreśla się w niej konieczność rozbudowy kompetencji instytucji w zakresie edukacji, *start-upów*, e-administracji oraz bezpieczeństwa (przykładami inicjatyw w tym zakresie są Azerbaijan Service and Assessment Network, parki innowacji czy fundusze rozwoju ICT). Autorzy dokumentu wskazują na potrzebę systemowego wsparcia młodzieży studiującej ICT za granicą oraz rozwoju kompetencji lokalnych specjalistów. Mocno akcentowany jest również rozwój

52 *National Strategy...*, s. 11.

53 *Cyber Security Strategy...*, s. 15.

54 *National Security Strategy...*, s. 28–29.

sektorów *high-tech*, biotechnologii, kosmicznego, nanotechnologii i e-gospodarki: „Na mocy odpowiednich dekrety Prezydenta Republiki Azerbejdżanu utworzono Państwowy Fundusz Rozwoju Technologii Informacyjnych oraz Park Wysokich Technologii [...] wspierające *start-upy* i produkcję ICT”⁵⁵.

Perspektywa porównawcza pomaga wyodrębnić z dokumentów strategicznych trzech badanych państw główne kierunki rozwoju, które wyznaczyły sobie one w polityce cyfrowej. Armenia zmierza do budowy cyberodpornego państwa narodowego, opartego na integracji społeczeństwa wokół wartości historycznych i bezpieczeństwa. W dużej mierze rząd w Erywanii kładzie nacisk na wewnętrzną spójność, stabilność instytucjonalną i niezależność technologiczną. Gruzja z kolei za główny cel polityki cyfrowej obrała bycie cyberbezpiecznym partnerem NATO i UE, który będzie dysponował interoperacyjnymi siłami zbrojnymi oraz nowoczesną infrastrukturą. Rozwój *cyberpower* tego państwa ma się więc opierać na bezpieczeństwie narodowym i strategicznej współpracy z Zachodem. Kierunek, w którym podąża Azerbejdżan, to zdobycie pozycji regionalnego lidera cyfrowego. Narzędziami do osiągnięcia tego celu mają zaś być nowoczesna infrastruktura informacyjna i globalna integracja cyfrowa. Przyjęty tu model *cyberpower* koncentruje się w znacznie większej mierze na gospodarczym wykorzystaniu cyberprzestrzeni niż na aspekcie militarno-politycznym. Analiza treści dokumentów strategicznych badanych państw pokazuje, że każdy z zapisów odzwierciedla ich priorytety w polityce zagranicznej i wewnętrznej.

Konkluzje

Przeprowadzone badanie pozwala stwierdzić, że Armenia, Azerbejdżan i Gruzja mają dużą świadomość wagi rozwoju cyberpotencjału i stanowi on integralną część ich polityki w wymiarach gospodarczym, społecznym i militarnym. Państwa te mają jednak odmienne podejścia do rozwoju nowych technologii: jedne widzą w nich możliwość budowy własnego potencjału obronnego i ekonomicznego, a inne – narzędzie wzmacniania swojej niezależności politycznej lub integracji i politycznego zbliżenia do standardów UE i NATO. To ostatnie może być zatem swego rodzaju środkiem europeizacji państw Kaukazu.

55 *National Strategy...*, s. 12–13.

Dokonana tu charakterystyka trzech państw może sugerować, że im niższy poziom demokracji, tym wyższy rozwój cyberpotencjału. Możliwe, że tego typu tendencja będzie się w przyszłości nasilać. To pewnego rodzaju zależność, która poza badanymi państwami Kaukazu Południowego widoczna jest także wśród innych podmiotów politycznych, jak Chiny czy Iran, gdzie reżimy wykorzystują narzędzia cyfrowe do wzmacniania bezpieczeństwa wewnętrznego oraz kontroli społeczeństwa. Z drugiej jednak strony jest to pewne uproszczenie, ponieważ rozwój cyfrowy i poziom cyberbezpieczeństwa zależą również od szeregu innych czynników, jak rozwój gospodarki i kapitału ludzkiego czy inwestycje w badania i rozwój w obszarze nowych technologii, co dostrzegają także władze Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji. Każdy z tych aktorów traktuje cyberpower jako narzędzie zarazem ofensywne i defensywne, służące do utrzymania siły oraz zagwarantowania sobie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa.

Bibliografia

- Adamczewski P., *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2012.
- Anghel V., Jones E., *The Geopolitics of EU Enlargement: From Club to Commons*, „Survival” 2024, vol. 66, No. 4.
- Armenia–Azerbejdżan. Wieczny konflikt, „You Tube. Podcast Ośrodka Studiów Wschodnich – OSW” [online], 4 VI 2024 [dostęp: 20 IV 2025]: <<https://www.youtube.com/watch?v=iN1J-JfISmE&t=63s>>.
- Armenia – co warto wiedzieć? Gospodarka, społeczeństwo, historia, polityka, „You Tube. OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 29 VII 2021 [dostęp: 20 IV 2025]: <<https://www.youtube.com/watch?v=mbIMUdgrnVs&t=9s>>.
- Atanesyan A. V., Reynolds B. M., Mkrtichyan A. E., *Balancing between Russia and the West: The Hard Security Choice of Armenia*, „European Security” 2023, vol. 33, No. 2.
- Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014–2020-ci illər üçün Milli Strategiya, „Azərbaycan Respublikası Prezidentinin” [online], 2 IV 2014 [dostęp: 24 V 2025]: <<https://president.az/az/articles/view/11312>>.
- Azerbejdżan, „Rada Europejska. Rada Unii Europejskiej” [online, dostęp: 19 IV 2025]: <<https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/azerbaijan/>>.
- Azerbejdżan 2024. Sukces autorytaryzmu Alijewa, „You Tube. OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 14 X 2024 [dostęp: 18 IV 2025]: <<https://www.youtube.com/watch?v=BBQwcdn-9CU>>.
- Bennett W. L., Segerberg A., *The Logic of Connective Action. Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

- Cladi L., *Persevering with Bandwagoning, Not Hedging: Why European Security Cooperation Still Conforms to Realism*, „Defence Studies” 2022, vol. 22, No. 4.
- Craig A. J. S., Johnson R. A. I., Gallop M., *Building Cybersecurity Capacity: A Framework of Analysis for National Cybersecurity Strategies*, „Journal of Cyber Policy” 2022, vol. 7, No. 3.
- Crestani M., „People Here Are So Relaxed That They Have No Idea What’s Coming”: Life in Syunik, the Region on Everyone’s Lips, „New Eastern Europe” [online], 17 X 2025 [dostęp: 19 X 2025]: <<https://neweasterneurope.eu/2025/10/17/people-here-are-so-relaxed-that-they-have-no-idea-whats-coming-life-in-syunik-armenias-most-disputed-province/>>.
- Cyber Security Strategy of the Ministry of Defence of Georgia 2021–2024, Cyber Security Bureau, [Tbilisi 2021]: <https://mod.gov.ge/uploads/Cyber_Security/Cyber_Security_Strategy_of_the_Ministry_of_Defence_of_Georgia_2021-2024%E2%80%9C.pdf> [dostęp: 27 V 2025].
- Çakmak C., Cüneyt Özşahin M., *Explaining Russia’s Inertia in the Azerbaijan–Armenia Dispute: Reward and Punishment in an Asymmetric Alliance*, „Europe–Asia Studies” 2023, vol. 75, No. 6.
- Davtyan E., *One Conflict, Different Meanings: A Comparative Analysis of Armenian and Azerbaijani Narratives of Victory in Nagorno-Karabakh Wars*, „Small Wars & Insurgencies” 2024, vol. 36, No. 1.
- Democracy Index, 2024, „Our World in Data” [online, dostęp: 20 IV 2025]: <<https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu>>.
- Elamiryan R., *Armenian National Policy in Cyber Space*, [w:] *Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy*, ed. S. N. Romaniuk, M. Manjikian, Routledge, London–New York 2021.
- Finnemore M., *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*, Cornell University Press, London 2011.
- Ghahriyan M., Torosyan V., Harutyunyan A., *Azerbaijan’s Power Plays: Analyzing Baku’s Policy towards Armenia and Nagorno-Karabakh after 2020*, „Small Wars & Insurgencies” 2024, vol. 35, No. 5.
- Gomółka K., Borucińska-Dereszkiewicz I., *Stosunki Polski z Armenią, Azerbejdżanem i Gruzją na przełomie XX i XXI wieku*, Wydawnictwo „Adam Marszałek”, Toruń 2015.
- Górecki W., *Gruzja: konsolidacja antyzachodnich i autorytarnych rządów Gruzjińskiego Marzenia*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 17 IV 2025 [dostęp: 18 IV 2025]: <<https://www.oswwaw.pl/pl/publikacje/analizy/2025-04-17/gruzja-konsolidacja-antyzachodnich-i-autorytarnych-rzadow>>.
- Górka M., *Baltic States Cyber Security Policy: Development of Digital Capabilities in 2017–2022*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2023, nr 59.
- Guzman G., *Security Implications of National Development of Strategic, Ideational Cyberpower*, [w:] *13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCW 2018)*, ed. J. S. Hurley, J. Q. Chen, Curran Associates, New York 2018.

- Hovsepyan L., Tonoyan A. A., *Sustaining Conflict: Identity, Ontological (In)security, and Azerbaijan's Policy toward Armenia after the 2020 Nagorno-Karabakh War*, „Small Wars & Insurgencies” 2025, vol. 36, No. 5.
- Index, „National Cyber Security Index” [online, dostęp: 30 III 2025]: <<https://ncsi.ega.ee/ncsi-index/>>.
- Javakhishvili N., Butsashvili N., *Contestation but Not Euroscepticism: Economic and Security Concerns and the Fear of Losing National Traditions in Georgia*, „Southeast European and Black Sea Studies” 2023, vol. 23, No. 4.
- Kévorkian R. H., *The Armenian Genocide. A Complete History*, Tauris, London 2011.
- Krzysztań B., *Pamięć, polityczność, władza. Reprezentacje pamięci zbiorowej w Gruzji, Armenii, Górskim Karabachu i Abchazji*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2021.
- Kuzio T., *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics” 2001, vol. 21, No. 3.
- Lonsdale D. J., *Britain's Emerging Cyber-Strategy*, „The RUSI Journal” 2016, vol. 161, No. 4.
- Napetvaridze V., Chochia A., *Cybersecurity in the Making – Policy and Law: A Case Study of Georgia*, „International and Comparative Law Review” 2019, vol. 19, No. 2.
- National Security Strategy of the Republic of Armenia. A Resilient Armenia in a Changing World*, [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, Yerevan], July 2020: <<https://www.mfa.am/filemanager/security%20and%20defense/Armenia%202020%20National%20Security%20Strategy.pdf>> [dostęp: 27 V 2025].
- Nikoghosyan H., Ter-Matevosyan V., *From „Revolution” to War: Deciphering Armenia's Populist Foreign Policy-Making Process*, „Southeast European and Black Sea Studies” 2022, vol. 23, No. 2.
- Nye J. S., *The Future of Power*, Public Affairs, New York 2011.
- Proceedings of the 12th International Conference on Cyber Warfare and Security*, ed. A. R. Bryant, R. F. Mills, J. Lopez Jr., Academic Conferences and Publishing International, Reading 2017.
- Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy*, ed. S. N. Romaniuk, M. Manjikian, Routledge, London–New York 2021.
- Rywalizacja Rosja–Turcja. O co chodzi? Górski Karabach, Armenia, Azerbejdżan, geopolityka*, „You Tube. OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 14 X 2020 [dostęp: 20 IV 2025]: <https://www.youtube.com/watch?v=_m-GUVIZoNc>.
- Schaub M., *Demographic and Attitudinal Legacies of the Armenian Genocide*, „Post-Soviet Affairs” 2022, vol. 39, No. 3.
- Sexton M., *U.K. Cybersecurity Strategy and Active Cyber Defence – Issues and Risks*, „Journal of Cyber Policy” 2016, vol. 1, issue 2.
- Silva A. P. M., Barbosa G. G., Alves E. E. C., Carvalho Pacheco C., *The Game of Shapes: An Active Learning Template to Teach Constructivism in International Relations*, „Journal of Political Science Education” 2023, vol. 19, No. 4.
- Su J., Liu J., Wang S., *A Study on the Action Mechanism of Digital Transformation on the Output Quality of Technological Innovation*, „Total Quality Management & Business Excellence” 2024, vol. 35, No. 3–4.

- Tagiyeva T. M. q., Muradov H. F. o., *International Information Security Policy in Azerbaijan*, „İqtisadi və Siyasi elmlər jurnalı / Journal of Economic and Political Sciences” 2024, No. 1 (20): <https://www.researchgate.net/publication/386342697_INTERNATIONAL_INFORMATION_SECURITY_POLICY_IN_AZERBAIJAN#fullTextFileContent> [dostęp: 11 I 2025].
- Ter-Matevosyan V., *From Transcaucasia to the South Caucasus: Structural and Discursive Predicaments in Armenia's Regional Integration*, „Journal of Borderlands Studies” 2023, vol. 39, No. 4.
- [Thirteenth] *13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS 2018)*, ed. J. S. Hurley, J. Q. Chen, Curran Associates, New York 2018.
- Thomas T., *Creating Cyber Strategists: Escaping the „DIME” Mnemonic*, „Defence Studies” 2014, vol. 14, No. 4.
- Treaty between the Russian Federation and the Republic of Armenia on the Status of the Border Guard Troops of the Russian Federation Deployed on the Territory of the Republic of Armenia and the Conditions of the Operation Thereof 1992/2013*, Legal Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Yerevan, 30 IX 1992: <<https://uic.am/wp-content/uploads/2015/01/paym-sahman-apah-1992-eng.pdf>> [dostęp: 20 IV 2025].
- Trzy sąsiadujące ze sobą kraje Partnerstwa Wschodniego na Zakaukaziu, „Parlament Europejski” [online, dostęp: 19 IV 2025]: <<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/172/three-eastern-partnership-neighbours-in-the-south-caucasus>>.
- Volintiru C., Surubaru N. C., Epstein R. A., Fagan A., *Re-Evaluating the East-West Divide in the European Union*, „Journal of European Public Policy” 2024, vol. 31, No. 3.
- Vuuren J. J. van, Leenen L., *A Model for Measuring Perceived Cyberpower*, [w:] *Proceedings of the 12th International Conference on Cyber Warfare and Security*, ed. A. R. Bryant, R. F. Mills, J. Lopez Jr., Academic Conferences and Publishing International, Reading 2017.
- Wojtasiewicz W., *Armenia i Azerbejdżan wykonują pojednawcze gesty*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” [online], 29 X 2025 [dostęp: 29 X 2025]: <<https://www.pism.pl/publikacje/armenia-i-azerbejdzan-wykonuja-pojednawcze-gesty>>.
- World Development Indicators 2024*, „World Bank Group” [online, dostęp: 20 IV 2025]: <<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>>.